

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Улас
Самчук

НА КРАЮ
ЧАСУ

Харків
«ФОЛІО»
2021

Людина значить у світі лишень
стілки, скільки до неї заховано;
але вона потребує світ,
щоб могли визначити те,
що в ній заховано: для цього, одначе,
необхідні діло і страждання.

Гуго фон Гофманшталь¹

I

Рано, біля години дев'ятої, трохи зім'ятий, трохи невиспаний, з обличчям ніби після доброї випивки Михайло Федорук висів з потяга на Вільсоновому двірці² чеської Праги. На ньому легкий, темно-сірий осінній плащ, бурий пім'ятий капелюх і заношені скривлені черевики. В руці у нього невелика, чорна, подряпана валізка.

Здалека було видно, що він мав добрий, вдоволений настрій, дармащо його невелике, коструbate, монгольське обличчя нічого такого, за винятком втоми, не прозраджувало³. Настрій виходив з нього, ніби сяйво з лампи, не дивлячись на його занедбану зовнішність.

¹ Гофманшталь Гуго фон (1874–1929) — австрійський письменник.

² Головний залізничний вокзал Праги, який у згадані в романі роки мав назву на честь американського президента Вудро Вільсона (1856–1924).

³ Тобто не виявляло.

Нічого дивного. У його кишені на цей раз було рівно дві тисячі корон чеських — зеленими банкнотами по сто «ка-че» з головою президента Масарика¹. Першу з них він розміняв ще в потязі, де купив десятку дешевих цигарок «Спорт» і раннє видання «Вечірнього чеського слова»². Він курить «Спорт» не тому, що не міг би собі дозволити на щось краще, скажемо, «Єгипет»³ чи щось подібне, а тому, що він дуже звик саме до цих тоненьких, з прісним смаком, не дуже пахучих цигарок і ніякі інші йому не смакують. До речі, він нікуди не спішить, він має досить часу, а як не досить часу, то в кожному разі досить душевного спокою, щоб не бути метушливим. Він спокійно, з розхристаним плащем переходить разом з іншими подорожніми велику гомінку залю двірця і виходить на осяяну раннім осіннім сонцем широку вулицю з пам'ятником президента Вільсона насупротив⁴.

Після потяга, після нічної подорожі, після задимленого переділу і кволого світла вулиця видається ясною, свіжою, просторою і такою дуже інтимно-знайомою, ніби його власна кімната. Сюди і туди повільно тягнуться біло-малинові трамваї — «одинка», «сімка», «двадцять двойка», знає їх, як азбуку, звідки і куди йдуть, де зупиняються, де кінчаються — вправо і ліво, туди і назад, спокійно котяться ті благородні скриньки на колесах, не знаючи ні дня ні ночі...

¹ Масарик Томаш Garrig (1850–1937) — перший президент Чехословаччини (1918–1935).

² «Večerní České Slovo» (1919–1945) друкувалося як додаток до щоденної чеської газети «České Slovo».

³ Найпопулярнішими на той час у Чехії були цигарки «Sport», «Егурт» та згадана далі «Zora».

⁴ До 1941 р. навпроти пражського залізничного вокзалу справді стояв пам'ятник В. Вільсону.

Перед двірцем довгою лінією також спокійно, ніби поприв'язувані до панелі, стоять і чекають.

Федорук також не поспішає. Хвилинку роздумує, куди і що. В руці у нього чорна обдряпана майже порожня легка валізка. Мешкання він поки що не має, але десь треба поїсти. І чи варто сідати до трамвая, коли «до Вацлаваку»¹ всього кілька десятків кроків. Там в автоматі «Корона» або «Татра» найкраще і найшвидше поїсти, до речі, Федорук вже заскучив за своєю «држковою полевою», тобто юшкою з фляків², або ковбасками з гірчицею та булочками, що звуться «вуршти»³. А можна зайти і до «Фенікса»⁴ і поїсти солідно, як і належить людині, що має в кишені дві тисячі корон.

Федорук переходить вулицю напроти скверу, повертає вліво і йде спокійно хідником⁵ в напрямку площі Вацлава. Дерев в сквері вже майже голі, під ногами повно жовтого, сухого, шелестючого, липового і каштанового листу... Що ж... Ніяке диво. Кінець жовтня. І так ще ось яка ласкава, м'яка, ніби у фетрових рукавичках, спокійна погода, хоча хто знає ознаки осіннього неба, може сказати, що воно ось-ось почне свою музику осени. Можливо, навіть довгу, марудну симфонію Сука⁶.

На розі площі Вацлава і вулиці Вільсона високий старий перістий п'ятиповерховий будинок фірми Прохаз-

¹ Розмовна назва Вацлавської площі (площі святого Вацлава) у Празі.

² Традиційна чеська перша страва (чеськ. *držtková polévka*) з фляків, тобто тельбухів.

³ Вуршти (чеськ. *vurshti*) — різновид сосисок, або ж ковбасок.

⁴ Тепер у будинку архітектора Бедржиха Ермана на Вацлавській площі, № 56, міститься торговельно-розважальний центр «Фенікс».

⁵ Тротуар (чеськ. *chodník*).

⁶ Сук Йозеф (1874–1935) — чеський композитор та скрипаль.

ка¹, що торгує різним паливом, з великим годинником на причілку, який пока[зу]є десять хвилин по десятій. Федорук пригадує, що тут працює також його приятель Незбудько, також ветеран армії УНР, але тепер нема часу заходити до нього. Треба трішки поспішити, бо на нього чекає і тее і сее, треба поїсти, треба зайти на поліцію, треба знайти мешкання. По суті — багато діла і все треба зробити цього самого дня.

У автоматі «Корона» кого Федорук зустрічає? Гриця Клименка. Найкращого друга. Веселий і рухливий, як завжди, дармащо він не дуже легкий, що його руда облізла течка, набита чимсь по вінця, що його сірий роглан нагадує старе шатро. Розцілувалися, ніби сто літ не бачились, після настоячки їли гарячі «парки»², попивали «пілзенське»³ і зацікавлено, ділово, як справжні кандидати на інженерів, говорили.

— Ну, як же справи? — питав запханим ротом Клименко.

— Та добре, — ковтаючи «вуршта» відповідав Федорук.

— Міряв?

— Та міряв.

— І заробив?

— Дещо... А ти?

— Та ось здаю «писемку»⁴ — хай їй дідько. Сам Алах післав мені тебе. Помагай.

¹ Згадується чеська фірма «Віхтерле-Прохазка» (Wichterle-Prochazka), яка займалася спочатку виготовленням сільськогосподарських машин та інструментів.

² Парка (чеськ. párek) — сосиски, ковбаски; традиційна чеська страва.

³ Пілзенське — сорт чеського пива, яке виробляється у броварні Plzeňský Prazdroj міста Пльзень.

⁴ Тобто письмовий іспит (чеськ. písemku).

— У кого?

— Та у Горака... І то чортячо несподівано... Бо ще учора я і не мріяв скакати просто в інженери. А сьогодні пішов «на ұстав»¹ і зустрічаю самого старого. Уяви, пізнав мене, хе-хе-хе! Каже: Кліменко? Маєте писемку? А у мене, як на те, вирвалось: маю! А я-то маю і не маю...

— Нічого. Смали. Зробимо, — категорично вирікає Федорук. — Бери ще... Ні, ні, ні! Плачу я.

З'їли ще і ще випили. Потім вийшли. Розмовляли досить шумно. Слова летіли на всі боки так, що дехто оглядається. Не звертали на це уваги, бо чулися незалежно, мовби у себе дома. Йшли вниз Вацлаваком заповненим широким хідником. Зустріли кількох знайомих і здалека привіталися. Перед фірмою взуття «Батя»² зупинилися.

— Знаєш... Мушу набути якийсь взуття... Розбив зовсім, — вибачливо казав Федорук і вказав на правого рудого витоптаного, давно не чищеного черевики.

Зайшли разом, піднялися ліфтом до другого поверху — «отделені мужське» і за чверть години Федорук був у нових, блискучих чорних низьких черевиках, число сорок один, ціна п'ятдесят дев'ять корон. Старі черевики викинув тут же в магазині до коша для відподків³. В новому легше для тіла і душі. Ще ось пару білих сорочок та порядне сако — і осінні відвідини кав'ярні «Метро»⁴, і танечні лекції «На старій пошті» забезпе-

¹ Тобто інститут (чеськ. *ústav*).

² Томаш Батя (1876–1932) — чеський промисловець, засновник взуттєвої фірми «Bata», яка досі популярна в Чехії.

³ Тобто до сміттярки (чеськ. *odpadkový koš*).

⁴ Відомий празький ресторан «Метро» (чеськ. «Metro»).

чені. А тоді — хоч потоп, як казав котрийсь Людвик, король французький¹.

На розі вулиць Водічкової та Народньої² розійшлися. Тут вже зовсім недалеко вулиця Кароліни Светлої, де знаходиться центральний уряд поліції, куди Федорук потрібує зайти. Гриць пішов на свій «ўстав», тобто факультет, що на площі Карла, і обіцяли зустрітися біля години першої у студентському домі. На Альбертові.

Ріг вулиць Кароліни Светлої і Народньої. Великий п'ятиповерховий брудно-сірий будинок. Точно на його розі невеликий напис: «Поліцейні жедітельство»³ з маленьким білим левиком на червоному тлі⁴. Вхід з вулиці Светлої, другий поверх вліво, кімната шістдесят два. Про це чемно повідомляє дижурний поліцай при вході у його чорному, суконному, з блискучими відзнаками шоломі.

Федорук не потрібує питати нікого. Знає цей будинок, ці сходи, цей коридор і цю «цізінецьку»⁵ кімнату шістдесят два так само, як і свою порожню кишеню, бо він тут виходив не одну пару черевиків і вистояв у черзі добру тисячку годин. Приходить ще раз і прийде ще не раз. І завжди тут черга, і завжди треба чекати. На цей раз, на велике щастя, зовсім мало людей, і понурий, сизоокий, округлий, як ка-вун, урядовець у сірому плащі має пристойний настрій.

¹ Фразу «Після нас хоч потоп» (символізувала непомірні витрати) приписують маркізі де Помпадур, коханці короля Франції Людовика XV (1710–1774).

² Ідеться про паралельний Влтаві Національний проспект (Narodni trida).

³ Управління поліції (чеськ. policejní velitelství).

⁴ Ідеться про фрагмент чеського герба зі срібним богемським левом із золотою короною на червоному тлі.

⁵ Очевидно, мається на увазі кімната для оформлення документів іноземцями (чеськ. cizinci).

— Ма ўцта¹, — вітаецца, як звычайно, і як звычайно, ніхто на це не адпавідае, а толькі пара чужинців («ці-зінців») спокійно повертаюць сваі голы, щоб бачыці, хто це хоче збільшыці іх чергу. Сизоокий урядовець за перагородкою щось спокійно, поволі, байдуже піше. Інші урядовці за тією ж перагородкою так само поволі і мовчки пішутъ. Чужинці мовчазно і спокійно чекаюць, дехто — опершысь на перагородку, дехто — стоячы незграбно, як мішок з картоплею. Сизоокий урядовець іноді кыдае урывне пытаньня:

— Ваше прызвыцце?

Або:

— Коли вы народыліся?

Або:

— Коли до нас прыбулі?..

Скрыпіць перо, зрезыгновано² дывляцься інтэресанты³, на закурены стіні вшыць Масарык у кашкеті чеськых легіонерыв.

Кожнаго року у цых асынініх дынях Федорук дыставав продывення свого тут перабування на свей абтрыпаныі тымчасовыі чуженецькыі пашпорт. Цього року процедура трохы мшыняецца. Замысьць чуженецькаго пашпорту Чехословацькай республікы выдаюць мшынардадыі, чуженецькыі пашпорт Нансена на ршыення Лігы Нацый в Женевы⁴.

¹ Мой вітаньня (чеськ. má úcta).

² Тобто прыгшынічено, прыголомшено.

³ Тобто зацікавленыі асобы.

⁴ Так званыі «нансенывськыі» паспорт — мшынардадыі дыкумент, што посвідчував асобу власныка, пераважно бшыенця без громадынства. Автор прыекту — норвежець Фрытьоф Нансен (1861–1930), комісар Лігы Нацый у справах бшыенців (першой мшынардадыі арганізацыі, што мала на меты утвэрдыення мыру і бшыезпекы мшы народамы; була заснована на Парызькыі мырныі конферынцыі в 1919–1920 рр., прысшыувала до 1946 р.).

Нарешті приходить черга Федорука. Подає приготований свій старий паспорт, сизокий урядовець спокійно його бере, спокійно, довго на нього дивиться і одночасно, не піднімаючи голови, спокійно питає:

— Ваше прізвище?

— Федорук, — каже Федорук, наголошуючи своє прізвище на «до».

— Рус?

— Українець.

Урядовець піднімає голову. Його сизі очі дивляться на Федорука не дуже весело. Пивно-жовтаві очі Федорука відплачують йому тим самим.

— Чому не змінили скорше паспорту?

— Я не був у Празі.

— А де?

— Біля Оломовця¹.

— Що там робили?

— Міряв.

— Ви кандидат на інженера?

— Так.

— Знали, що паспорт треба міняти?

— Знав.

Урядовець деякий час дивиться нерішено, а потім каже:

— Ну, добре! На цей раз так зійде. Дістанете паспорт Нансена. За два тижні зголосіться на вулиці Бартоломейській², сім. Ма уцта!

¹ Оломоуць (Olomouc) — чеське місто в Центральній Моравії.

² Ця вулиця (Bartolomějská ulice) розташована у Старому місті Праги та з'єднує вулиці Кароліни Светлої та На Перштині. Тут справді досі існує відділення поліції.

Все. Федорук виходить. У його кишені ніякого документу. Час утік непомітно, мов злодій. То ж це ось і перша година. Поступав швидко своїми новими черевиками у напрямку площі Карла, дійшов до знаного монументального будинку з величезним, бароковим входом, по боках якого стояли у нішах закурені фігури Пітагора і Архімеда. Висока технічна школа¹. У її просторому вестибюлі товпиться багато молодих заклопотаних людей. Одні входять, інші виходять, ще інші стоять гуртами або поодиноці. У кожного течка і у кожного неспокій. Збоку, в глибині, велика стіна, завішана оповістками, розпорядженнями, реклями. Тоді-то й тоді почнуться такі-то іспити. Той-то і той професор іспитує тоді-то й там-то. Така-то панна дає лекції англійської мови. Такий-то й там-то дає лекції аналітики. Винаймається там-то і там кімната з окремим входом і ванною. Такий-то ікс шукає вчителя математики. У Манеса² виставка картин такого-то майстра. Кіно «Лювр» висвітлює «Ромео і Юлію»³. Виставка расових собак кінчається тоді-то й тоді. «Спарта» чеська⁴ на такому-то грищі зустріне швайцарську «Спарту» тоді-то й тоді.

Федорука ця стіна завжди цікавила. Вона давала йому, як корова молоко, поживу. Звідсіль він кожного

¹ Тобто Чеський технічний університет (České vysoké učení technické v Praze), заснований 1707 р.

² Приміщення галереї Манес (відкрита 1930 р.) розташоване на Набережній Масарика (Masarykovo nábřeží) — вулиці вздовж правого берега Влтави від Їрасикової площі (Jiráskovo náměstí), названої на честь чеського письменника Їрасика Алоїса (1851–1930), до Національного театру.

³ Тобто «Ромео і Джульєта», трагедія Шекспіра Вільяма (1564–1616).

⁴ Чеський професійний футбольний клуб «Спарта» (AC Sparta Praha) з міста Прага, заснований 1892 р.

сезону черпав адреси своїх учнів. На цей раз він також записав пару адрес. Якийсь Беджіх Бебр, Зборовська вулиця, 24, і Зденек Шоупал, Палацького, 105. Обидва в Нуслях і обидва потрібують математика. Сховав свої адреси туди саме, де лежали його корони, бо це також корони. Варто їх відвідати і по можливості вже сьогодні... І знайти якесь подешевше мешкання, найкраще б також у Нуслях або десь на горі, на Панкраці.

А чи варто сьогодні обідати в Студентському домі, коли у кишені корони і добрий настрій? Чи не зайти б до якогось «Метро» або бодай до «Трьох королів»? І заїсти якусь ситу вепрову печеню з кнедліками¹ та кислую капустою, як це личить порядній людині, а не кандидатіві на інженера. Чи варто псувати шлунок, навіть цього гарного дня, твердим, мов підошва, воловим м'ясом з підливою, що пахне нафтою і кнедліком, яким можна мостити брук тієї студентської їдалки? Чи не досить їлося всього того протягом років? Розуміється, що для цього сьогодні нема резону, але до Студентського дому, що на Альбертові, зайти конче треба. Там гуртується все. Добре і не добре. Веселе і не веселе. Свое і не свое. Добра пів тузина націй, квінтесенція Європи Сходу, а то і оріенту, а між ними також переконливий відсоток тих, що настирливо звуть себе українцями, але які в дійсності є «також русове». Є то дерев'яний, чорний, розлогий, на подобу літери «Г» одноповерховий будинок у глибині невеликого скверу напроти нового будинку Відділу біології, з широкою терасою і високою щоглою, на якій завжди повіває біло-червоний зі синім трикутником прапор.

¹ Кнедлі (чеськ. knedle) — страва з борошна (тіста), схожа на галушки або вареники, з різними начинками або без.

Там та знана, душна, задимлена, з густими запахами харчів їдальня, там залі сходин, віч, читання часописів, студій. Там домівки товариств і корпорацій. Там пінк-понг, руский і французький біліярд. І там також безліч, за чергою, дошок з різними оголошеннями, які належать різним студентським організаціям, а між ними — також кілька дошок, що належать українцям. «Українська академічна громада». «Громада підкарпатських студентів». «Громада українських студентів з Волині і Холмщини». «Громада українських студентів ім. Шевченка»¹. Всі ці громади уявляють собою щось окреме. Одні — фах, інші — територію, ще інші, як ось ті останні, — барву.

Таблиці ті ніколи не дармують. Сьогодні, завтра, позавтра — завжди там щось виліплюють, щось оголошують, щось реклямують. То якісь сходини, то знов концерт, то вистава, то відчит. І українців тут повно-повнісінько. Куди тільки не повернешся, де тільки не ступить твоя нога, скрізь вони і вони. І роблять вони багато, можливо, більше, як треба, шуму. Ось і цього гарного дня, у цьому самому будинку великим плякатом, що його написав знаний маляр і графік Монкевич, закликалося «усіх українців на велике громадське віче, на якому промовить сенатор і професор Матвій Синюха і яке має запротестувати з приводу неточного визначення нашої національності у пашпортах Нансена»... І має це статися о третій годині. І мають бути заступлені всі українські організації без винятку партійної приналежності. Це дуже добра

¹ Серед згаданих громад найвідомішою та найстарішою є українська студентська організація в ЧСР «Українська академічна громада», заснована в листопаді 1919 р. (до травня 1920 р. під назвою «Український Академічний Кружок» у Празі). «Громада підкарпатських студентів» — об'єднання закарпатців.

ідея і добре сказано і, можливо, вони справді сьогодні всі зійдуться «без різниці партійної приналежності». Але скільки їх тих партій є? Хто може сказати. Десять, двадцять? А можливо, і більше. Деякі з них зовсім недавно виникли, це все нові, справжні, модерні, сучасні. Деякі знов старі, давні, з великою традицією і великою історичною роботою. Інші, не нові і не старі, а просто частини старих або нових, тих, що з чимсь не погодилися, що відкололися, що якимось мудріше, по-іншому розуміють ту саму програму або ту саму справу. В кожному разі є їх багато, є вони різні, і в кожному разі всі вони мусили б сьогодні тут зібратися у великій центральній залі Студентського дому для спільного загального протесту. Це дуже цікаво, це надзвичайно цікаво!

А тим часом у їдальні Студентського дому Содом і Гомора. Можливо, зовсім така, як це було колись у Біблії. Черга за обідами починається одразу за дверима і тягнеться довгою низкою до самої кухні десь там аж за третьою перегородкою. І кого тут тільки немає, і якими тільки мовами тут не говорять. І білі, і жовті, і чорні. І всі вони однаково хочуть їсти, і всі вони стиснені один до одного, ніби їх хто зліпив, чоловіки і жінки вперемішку. Ті, що вже досягнули до джерела поживи, озброюються знаряддям для їжі — тацею, яка липне до рук, ножом, виделкою і ложкою, згризених до цурки, і паперовою серветкою зі знаком невідомої фірми «Лотос». Кілька розчервонілих, втомлених, спітнілих дівчат у синіх плащах видають їжу — чашку кремової юшки, яка зветься на цей раз «брамборова полевка»¹, тарілку рижу з грибковою підливкою, яка має терпкий, невиразного походження,

¹ Картопляний суп (чеськ. bramborová polévka).

присмак, інколи запечені яблука, а іноді кремові тістечка. Інші знов додають до цього шматок смаженої воловини, що загальною подібна до шкіри, якою підбивають взуття. А коли все видано, навантажена таця, балянсуючи поміж столами і головами, пробивається через гущу до якогось кута, де ще можна знайти шматок вільного заляпаного стола і там присісти. Дехто з гостей навіть пиячить. Розуміється, кефіром чи чаєм, кавою або просто склянкою пареного молока.

Федорук вступає до цього знайомого простору з почуттям власника, якому тут все належить, включно до тих дівчат у синіх уніформах. На цей раз щось симпатично і спокусливо, ніби добра рожа, пахне, але не зовсім рожевим запахом, а скорше часником. Не всі цей запах належно оцінюють, але майже всі його люблять. Свій, близький, рідний запах. І, здається, запах млинців зі сирої картоплі, які Федорук любить ще з дитинства.

— Моє поваження, — чує Федорук за своєю спиною. Це хтось з Академічної громади, здається, Цвях чи Гвіздь, якимось так, якого Федорук трохи знає, але він іншої політичної орієнтації і водити з ним ближче знайомство не дуже вимагається. Але де ж у дідька той самий Клименко? Є! От там. Вже сидить і вже «оплітає» риж з грибковою підливою («риже с вомачков»¹). Побачив Федорука і здалека і наполегливо замахав йому рукою.

— Що ти їси? — погордливо запитав Федорук, як тільки дотиснувся до Клименка.

— Михасю! Ти вже забув? Забув наш китайський риж і нашу райську підливу?

¹ Рис з підливою (чеськ. rýže s omáčkou).

ЗМІСТ

I	3
II	21
III.	42
IV.	66
V	81
VI.	129
VII	144
VIII.	170
IX.	191
X.	210
XI.	227
XII	260
XIII.	327
XIV.	362
ПІСЛЯСЛОВО. <i>Наталка Лисенко</i>	398